

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.2.3>
УДК 821.161.2-312.1.09"192":14

Мар'яна Гірняк

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-1396-2888>
maryana.hirnyak@lnu.edu.ua

ЛЮДИНА VS ІДЕОЛОГІЯ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛА В РОМАНІ ОЛЕКСИ СЛІСАРЕНКА «ЧОРНИЙ АНГЕЛ»

Предметом дослідження в цій статті стали художні репрезентації інтелектуала в романі О. Слісаренка «Чорний Ангел». Мета статті — визначити основні типи інтелектуалів у романі та охарактеризувати їх особливості. Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці Е. Саїда, З. Баумана та Ч. Мілоша, присвячені ідентичності інтелектуала і його місці в суспільстві, студії П. Рікера та Ю. Крістеві про амбівалентність людської ідентичності, концепції «роздвоєних душ» (Д. Донцов) і «загубленої української людини» (М. Шлемкевич), а також літературознавчі дослідження прози О. Слісаренка. У роботі використано методи літературної герменевтики, антропології та семіотики. Новизна дослідження полягає в інтерпретації персонажів роману «Чорний Ангел» О. Слісаренка як виразників різних позицій і ціннісних орієнтирів, які обирають люди інтелектуальної праці в умовах історичних катаклізмів та зміни ідеологій.

У результаті дослідження з'ясовано, що інтелектуали постреволуційної епохи в романі «Чорний Ангел» переживають кризу ідентичності та намагаються віднайти сенс власного існування. Автор представляє дивака-винахідника, який співпрацює з комуністичною владою і мріє здійснити відкриття, здатне змінити життя людства. Зрештою, одержимий ідеєю персонаж виявляється псевдоінтелектуалом, який ігнорує закони природи, не усвідомлює обмеженості людських можливостей і дбає не так про наукову істину, як про власну славу. У романі зображені також інші типи інтелектуала: інтелігент, що цілком віддається непримиренній збройній боротьбі за українську державність, і мудрець, який обирає шлях утечі від суспільних протистоянь та ідеологій в усамітнення й самозаглиблення. Репрезентація інтелектуалів у романі «Чорний Ангел» пов'язана з апелюванням до символічних образів, міфологізму мислення та філософських рефлексій про недосконалість усіх ідеологій і суспільних устроїв, про природу людини та обмеженість її знання, про стихію життя та його одвічні таємниці.

Увага до проблеми ідентичності інтелектуала на зламі історико-культурних епох сподіює О. Слісаренка з іншими письменниками ХХ століття, які, зокрема, замислювались над питаннями про власну місію і людське призначення.

Ключові слова: інтелектуал; ідеологія; ідентичність; символ; філософські рефлексії.

Письменники ХХ століття демонструють посилену увагу до постаті інтелектуала — ученого, винахідника, митця чи мудреця-самітника, — замислюючись над його ідентичністю, перспективою бачення світу, місією в суспільстві. Особливо актуальними ці питання виявились для літератури 1920-х років, проблематика якої стала реакцією на численні історичні катаклізми: Першу світову війну та революційні події, трагічну втрату української державності й утвердження радянської влади з її репресіями проти української інтелігенції. Інтелектуали цієї епохи опинились на роздоріжжі між різними ідеологіями, між бажанням відстояти власну національну ідентичність, прагненням соціальної справедливості та примарною вірою в «загірну комуну».

Роман «Чорний Ангел» (1929) Олексі Слісаренка, як і твори багатьох інших представників літератури 1920-х (Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Михайла Івченка, Володимира

Гжицького, Юрія Яновського), віддзеркалює ідеологічну кризу епохи, даючи підстави робити висновки про феномен «української прози трагічної свідомості» (Сеник, 2002, с. 46).

Мета статті — з'ясувати основні типи інтелектуалів у романі О. Слісаренка «Чорний Ангел», зокрема позиції й ціннісні орієнтири, що їх обирають персонажі в умовах історичних потрясінь, а також простежити способи художньої репрезентації інтелектуала в тексті.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці, присвячені ідентичності та місці інтелектуала. Зокрема, Едвард Саїд наполягав, що «інтелектуал — це індивід з особливою громадською роллю в суспільстві», він «наділений даром репрезентувати, втілювати в життя, артикулювати повідомлення, погляд, позицію, філософію чи думку», тому без інтелектуалів немає жодних великих революційних чи контрреволюційних рухів: «Інтелектуали є батьками

та матерями і, звісно, синами та доньками, племінниками й племінницями цих рухів» (1994, р. 10–11). Замислюючись над тим, «ким є інтелектуали» і «хто є інтелектуалом», Зиґмунт Бауман наголошує, що вузькопрофільні спеціалісти часто постають як «інтелектуали-для-себе», що справляє «враження неприсутності» їх у межах ширшої спільноти (1992, с. 11, 13). Порушуючи проблему «поневоленого розуму» в контексті історичних катаклізмів ХХ століття, Чеслав Мілош звернув увагу на те, як інтелектуали демонстрували свою готовність служити «новому суспільству» та «новій вірі», однак, зрештою, вони уподібнювались до «метелика, що кружляє довкола полум'я свічки» (1955, р. 6).

Амбівалентність ідентичності людини стала предметом ґрунтовного аналізу в працях Поля Рікера та Юлії Кристевой, які акцентували на проблемі «самого як іншого» (Рікер, 2002) та «чужинця» як «прихованого лику нашої ідентичності» (Кристева, 2004, с. 7). Особливо актуальними для розуміння ідентичності українського інтелектуала в епоху 1920-х є концепції «роздвоєних душ» (Донцов, 1991) і «загубленої української людини» (Шлемкевич, 1954). За спостереженням Дмитра Донцова, українські інтелектуали (і письменники, і їхні персонажі) «опинилися на ідіотичних роздоріжжях», коли «зі своєї партією рвати не можна», але й «не рвати не можна» (1991, с. 73–74); «роздерті сумнівами», вони демонструють «безсиле борикання роздвоєної душі, бунт ображеної національної стихії проти силоміць їй накинутих догматів» (1991, с. 85). Микола Шлемкевич порушує споріднену проблему — який шлях обирає людина в умовах імперського гніту: співпрацю з імперією («гоголівська людина»), втечу від суспільства («у власну душевну шляхетність» («сковородянська людина») чи боротьбу за свободу («шевченківська людина») (1954, с. 19–22). Подібні типи «загубленої української людини» можна простежити, зокрема, у романі «Чорний Ангел» О. Слісаренка.

Дослідники прози О. Слісаренка неодноразово наголошували на схильності митця до «сюжетної повісті», авантюрно-пригодницького та детективного жанру (Зеров, 1990, с. 523–524; Музика, 2011, с. 837; Агеєва, 2011, с. 25; Васьків, 2007, с. 19), простежували спорідненість текстів О. Слісаренка з футуристичною поетикою (Ільницький, 2003, с. 333), зокрема з так званою лівою прозою (Мовчан, 2008, с. 15; Лаврісюк, 2008, с. 1), і водночас розглядали його творчі пошуки в контексті «романістів, орієнтованих на класичну традицію» (Бернадська, 2004, с. 101). Наголошуючи на різних жанрових кодах роману «Чорний Ангел», літературознавці вказували на ознаки, окрім уже згаданих жанрів, також психологічного і «чорного» роману (Бернадська, 2004, с. 105–106), науково-фантастичного (Кулакевич, 2020, с. 161), утопічного й антиутопічного дискурсу (Лаврісюк, 2008, с. 11). У ХХІ столітті з'явилась низка

праць, присвячених «образові ученого» (Жигун, 2015) і «дискурсу фаустівської людини» (Кавун, 2006; Кулакевич, 2020) у романі «Чорний ангел», який водночас вважали «спробою автора осмислити різні шляхи української інтелігенції в революції» (Сеник, 2002, с. 192). Персонажі роману — «люди активної творчої праці, котрі не без трагічних помилок шукають власний шлях у бурхливому перебігу революційних подій», здебільшого перебуваючи в стані «психічної перевтоми, душевного надлому» (Агеєва, 1990, с. 45–46). Власне, О. Слісаренка, як і його колеґ-літераторів з епохи 1920-х, цікавить ідентичність «дезорієнтованої людини <...> на історичному роздоріжжі» (Констанкевич, 2014, с. 201–202), свідомість, «розчакнута між комунізмом і націоналізмом, “безвірництвом” і християнством, <...> щирим життєлюбством і болісними розчаруваннями» (Мовчан, 2008, с. 261–262), тобто «українська свідомість, що стала на борню сама з собою, намагаючись з'ясувати свою ідентичність» (Шкандрій, 2004, с. 350).

Людина й епоха. У романі «Чорний Ангел» О. Слісаренка можна простежити проникливу характеристику хаосу й невпорядкованості післяреволюційної епохи. Попри утвердження більшовицької влади військові загони «червоних» тривалий час не можуть приборкати озброєні повстанські ватаги, що продовжують боротися за українську державу. Місцеві жителі харчами і забезпеченням зв'язку допомагають нечисленним «петлюрівським» військам, а представники влади, прагнучи якнайшвидше знищити «бандитів», іноді помилково розстрілюють не лише невинних людей, а навіть власні підпільні групи.

У колишніх панських маєтках постали комуні, однак народ не поділяє захоплення новим способом господарювання. Агроном-винахідник, засновник Липівської комуні «Червона сила», Артем Гайдученко в холодних поглядах селян бачить брак ентузіазму і навіть ворожість. До комуні пристають насамперед «затуркані воляняки, подоляни, галичани, холмщани» (Слісаренко, 2011, с. 625), які після війни були змушені покинути свої оселі й тепер не мали де перезимувати. Налякані перспективою голоду й холоду, вони погоджуються на працю в комуні, але водночас продовжують мріяти про повернення до своїх покинутих домівок. Уже в ранніх оповіданнях, за спостереженням Олега Ільницького, «Слісаренко показує не тільки глибоке несприйняття більшовиків у народі, а й їхню недовіру навіть до тих, хто став на їхньому боці» (2003, с. 339). У романі «Чорний Ангел» автор дає змогу зрозуміти причини цього несприйняття. Співзасновник комуні Андрій Чмир переконує давнього друга Артема Гайдученка, що «братися до відвертого притиску немає рації»: «треба принаймні маскувати все під добровільність» (Слісаренко, 2011, с. 626). Представники радянської влади свідомо вдаються до обману, примусу, приховування фактів і підміни понять: «невхильно йдучи до комунізму, мусимо

навіть примушувати найвідсталіших членів нашого класу» (2011, с. 644). У поодиноких випадках застосування примусу справді можна вважати вмотивованим (наприклад, примус до навчання в школі), однак здебільшого йдеться про силові методи іншого масштабу. Коли переселенці вирішили покинути комуну, Чмирю хотілося «стріляти в спину отим дезертирам» (2011, с. 744). Після пожежі в Липівській комуні місцеві газети повідомляють про довгу і завзяту боротьбу комунарів із «петлюрівською бандою», хоча насправді вибух у вже спорожнілому маєтку влаштував сам Гайдученко.

Сптворення фактів накладає відбиток на взаємини в суспільстві. Андрій Чмир планує стати рядовим членом комуну, щоб увійти в довіру до комунарів і знати їхні задуми. Тому Карлюгу він підозрює в нещирості, ворожих намірах та агентурній діяльності. Водночас Андрій Чмир постає в романі як людина, позбавлена сумнівів, цілковито віддана комуністичній ідеї й сповнена віри у світле майбутнє пролетарського класу. Участь у війні та революції стала для нього тим досвідом, завдяки якому Чмир навчився тверезо і логічно мислити, звертати увагу на важливі деталі й факти, вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, а отже, саме цей персонаж зумів принести дисципліну в комуну. Як зазначає наратор роману, «за простотою Чмиря крилася глибока життєва мудрість, не унормована освітою, мудрість, що він її не міг висловити словами, але яка жила неподільно з ним, в його жестах, вчинках і ділах» (2011, с. 686). «Автор», якого О. Слісаренко вводить у роман як окрему наративну інстанцію, не приховує своєї симпатії до цього персонажа: його постать постає «в ореолі героїзму, відваги й сили», і «тисячі Чмирів метушилися на вулицях, несучи у грудях мільйони епопей боротьби і будівництва» (2011, с. 778–779).

Щоправда, авторська позиція в романі «Чорний ангел» не є однозначною. Події в Липівській комуні були для «Автора» чимось «тривожно-незрозумілим» і навіть містичним. У процесі роботи над нотатками Артема Гайдученка, які отримав від місцевого керівництва, «Автор» ніяк не міг «здобути якісь закінчені образи і уявлення», однак про історію комуну він неодмінно мав написати: учасники цих подій поставали перед ним як «трагічні постаті людей революції», як «символи соціальної значності та ваги» (2011, с. 592). «Автор» висловлює коментарі з приводу всіх головних персонажів роману, однак ризиковано сприймати ці акценти як переконання самого письменника.

Дослідники вже звертали увагу на те, що О. Слісаренко охоче наділяв своїх героїв певним автобіографічним досвідом (Агеєва, 2011, с. 15; Констанкевич, 2014, с. 202), але погляди письменника важко назвати послідовними — вони радше репрезентують пошуки людиною самої себе в епоху радикальної зміни цінностей та ідеологій.

Після війни й революції О. Слісаренко захоплюється символізмом, згодом демонструє схильність до авангардистських прийомів, але також наполягає на необхідності «боротьби за пролетарську естетику» (2011, с. 781). Учасник багатьох літературних угруповань (як-от «Комкосмос» — згодом «Аспанфут», «Гарт», ВАПЛІТЕ та ін.) і один із найяскравіших діячів українського відродження 1920-х (зокрема головний редактор видавництва «Книгоспілка» в Харкові), О. Слісаренко водночас стає громадським обвинувачувачем на процесі СВУ, хоча це не рятує його від арешту, а згодом — розстрілу. Згоду письменника стати інструментом у руках радянської влади можна вважати спробою засвідчити свою лояльність та уникнути переслідувань, однак, на думку В. Музики, цілком імовірно, що він «вирив у всі свої слова, мовлені під час судових засідань», адже «вів боротьбу з “ворогами народу”» (2011, с. 843). «Розірваність» людини поміж суперечливими ідеологіями нової епохи О. Слісаренко демонструє через поведінку та роздуми персонажів роману «Чорний Ангел», тим самим підтверджуючи слушність тези П. Рікера, що історії про людські життя стають «зрозумілими, коли до них прикладаються наративні моделі» (2002, с. 139). Знаменно, що низкою фактів із власної біографії О. Слісаренко наділяє не ідеалізованого пролетаря Андрія Чмиря, а дивакуватого ученого-агронома Артема Гайдученка.

(Псевдо)інтелектуал-винахідник. Образ ученого-винахідника цікавив О. Слісаренка уже як автора новели «Авеніта», а роман «Чорний Ангел» дав підстави літературознавцям простежувати «у науковій ідеї головного героя» навіть «фаустівський слід», попри те, що персонаж «не осягає, як Фауст, істини» і зазнає «краху усіх сподівань» (Кулакевич, 2020, с. 158). Артем Гайдученко подібний до поширеного в літературі типу вченого, який дистанціюється від людей і живе лише науковою працею. Погодившись на посаду агронома в «небезпечному» районі задля покращення власного фінансового становища, персонаж О. Слісаренка прагне знайти найглухіший закуток у лісі й осісти там, щоб мати змогу заглибитись у свою роботу. Помешкання винахідника — «хімерний апарат у кутку», «поличка з хімічним склом, рурками, колбами, пробірками» — нагадує самітникові Карлюзі «убоге житло старця» (2011, с. 672). Нотатки з формулами, коли потрапляють до Томи Карлюги, справляють враження чогось надто наумудрованого, і навіть звичайні думки Гайдученка висловлює так, що Андрій Чмир не може зрозуміти, про що йдеться.

Амбівалентність образу Артема Гайдученка виявляється, зокрема, в тому, що, з одного боку, він відсторонюється від людей, але з іншого — мріє здійснити відкриття, здатне змінити життя людства. До того ж його мрія тісно пов'язана з більшовицькою ідеологією. Персонаж не просто готовий співпрацювати з новою владою, а засновує

комуни і сподівається, що його винахід служитиме всесвітній соціальній революції: «Я тільки багато передумав і дійшов висновку, що остаточно переможе в боротьбі за соціалізм наука...» (2011, с. 648). Побудова «світлого майбутнього» для Артема Гайдученка така важлива, що він відмовляється від рідного брата, який воює за українську національну ідею. Заангажованість у суспільно-політичний процес і захоплення візією комуністичного «раю» споріднює образ персонажа з одержимим «новою вірою» інтелектуалом, про якого згадував Чеслав Мілош. Щаслива і безтурботна до певного часу, людина не розуміє простої істини: «Господар знає, що пастка, в яку потрапила миша, — не зовсім прийнятне місце для проживання. На даний момент, однак, громадяни цих новонавернених країн мало що розуміють про свою нову ситуацію» (1955, р. 20). У романі «Чорний Ангел» ентузіазм Артема Гайдученка щодо комуни викликає скептичний коментар-роздум Томи Карлюги: «Це один з тих донкіхотів, що все життя “шукає правди” і кумедно розбиває собі лоба там, де його можна й не розбивати» (2011, с. 622–623).

Цей висновок персонажа-мудреця актуальний не лише щодо суспільно-політичної позиції Артема Гайдученка, а й у контексті наукової мрії вченого-винахідника. Ще в школі в Гайдученка виник задум, що мав «стати справою цілої країни, а можливо, й цілого світу» (2011, с. 601), — відкрити речовину, яка дала б змогу з вибухової матерії (термініду) видобувати тепло й штучно утворювати чорноземи. Цей винахід «змінив би наш поліський клімат на клімат Криму, а піщаний попіл дюн — на найродючіший ґрунт у світі» (2011, с. 705). Відповідно, на переконання винахідника, тисячі комун постали б навіть у тих місцях, де люди не думали господарювати. Андрій Чмир, людина здорового глузду і прагматичного складу мислення, не може уявити, як піщані дюни колись будуть вкриті золотом пшеницею: «Ще осок можна уявити на цих пісках, а не пшеницю або виноград...» (2011, с. 720). Він сповнений сумнівів, чи справді знахідки Гайдученка мають таку велику силу або ж це «верзіння напівбожевільної людини» (2011, с. 758). Чмирю складно повірити в Артемову мрію ще й тому, що, на його переконання, «людські руки» завжди відіграють важливішу роль, ніж технічні винаходи. Персонаж-прагматик погоджується шукати викрадену скриньку з паперами лише задля того, щоб вона не потрапила до «ворогів революції». У кожному разі наукова мрія, на думку Чмиря, має бути другорядним завданням, поступаючись реальності й сучасним справам комуни: «Йдучи до великих діл, не можна нехтувати маленькими» (2011, с. 705).

Втрата зв'язку з реальністю задля мрії про науковий винахід перетворює Артема Гайдученка не просто на дивакуватого агронома-комунара, а й на людину з хворою психікою. Уже неможливість заглибитись у наукову працю позбавляла

Гайдученка рівноваги, коли ж скриньку з нотатками викрали, персонажа охопила нервова лихоманка. Винахідник намагається відновити записи, однак тисячі чисел і формул стрибають у нього перед очима, «переплітаючись у божевільному танку» (2011, с. 704, 714). Персонаж страждає від безсоння й цілими годинами «ступає вздовж кімнати, як самотній в'язень в одиночній камері» (2011, с. 733). Артем Гайдученко втрачає інтерес до справ комуни, його обличчя висохло так, що персонажа навіть не може впізнати брат-отаман, коли приходить із вимогою віддати нотатки і вибухову речовину. Винахідник бігає, як очманілий, одержимий ідеєю «знову розпочати», «вдихнути душу живу в цю прокляту землю або трупом лягти на ній» (2011, с. 748). Дружина Віра Павлівна і друг Андрій Чмир вирішують відвезти його до міста в лікарню, але не встигають це зробити: комунар-дослідник влаштовує вибух у спорожній комуні — «канонаду сліпої помсти безсилої людини» (2011, с. 763), — перетворюючись на єдину жертву власного винаходу.

Іронія долі й трагізм персонажа-ученого в тому, що Артем Гайдученко виявляється псевдовинахідником, який знайшов вибухову речовину, насправді давно відому хімікам. За словами Карлюги, це «один із тих винахідців, що винаходить винайдене і розв'язує невіршине» (2011, с. 630). З. Голубєва наголошувала, що «причиною невдачі Артемової є невіра в людей», він «не довіряє людям, ховається від них зі своїм винаходом» (1967, с. 83). С. Жигун звертала увагу на протиставлення в романі «Чорний Ангел» теорії та практичної діяльності (науковця Гайдученка і робітника Чмиря) й на те, що ця опозиція цінностей «вирішується на користь останньої» (2015, с. 159). Н. Бернадська у «фінальному акорді роману» вбачала приховану суть авторського задуму, що, на думку дослідниці, полягав у відкритості питання «Якими методами і способами можна прислужитись людству? Яка ціна самопожертви?» (2004, с. 103).

Проблема, з якою стикається Артем Гайдученко, та крах його мрії зумовлені двома об'єктивними чинниками. Намагаючись зробити важливе відкриття, винахідник не зазнавав насолоди від процесу наукового пошуку, а був одержимий передусім тим результатом, який апіорі визначив як факт. Персонаж поставив перед собою завдання вивести «расові бактерії», що працюватимуть у тисячі разів швидше за звичайні, та «каталізатор», який врівноважив би виділення тепла. Ще студентом Гайдученко демонстрував упертість і скрупульозність у дослідях та записах, однак не був готовий визнавати власні помилки, хоч, за його ж твердженням, іноді «помилявся, як першокурсник» (2011, с. 693). Він підозрював, що професор Поскер, його наставник, мав рацію, коли наполягав на необхідності екваторіального клімату для бажаних реакцій, однак належних висновків студент-винахідник не зробив: «Його рація мені не рація» (2011, с. 694). Коли Артем

Гайдученко виголошував доповідь для широкої університетської спільноти, професори, студенти і навіть сторонні відвідувачі ледве стримували іронічні посмішки, а після лекції називали «агрономічним Уеллсом» (2011, с. 694–695). Персонаж винахідник переконує себе й інших, що він працює на благо людства, але ще більше його вабить бажання прославити своє ім'я та довести колегам і наставникам власну вищість:

Дідуган Поскер утратить усю рівновагу, коли дізнається про мій успіх. Та й хіба не ставлю я цим винаходом усю агрономічну науку догори дригом? <...> Таку проблему ніхто не висував на порядок дня агрономічної хімії, а я не тільки висуну, а й дам вичерпне розв'язання проблеми! <...> В усіх поскерів очі на лоба вискочать... Шкода тільки, що до того часу професор обернеться на матеріал для моїх расових бактерій гниття... (2011, с. 693–694)

Інша причина поразки Артема Гайдученка як ученого полягає в обмеженості людських знань і можливостей. Гайдученко, якого Тома Карлюга проникливо назвав «бідним еквілібристом над прірвами нерозгаданого» (2011, с. 727), уважав, що може здолати стихію, однак ця перемога виявилась ілюзією. Жодні формули, реакції та винаходи не здатні змінити закони природи, винаходи й відкриття можуть виявити лише те, що існує, але поки що людині не відоме. Водночас для людства завжди буде відкритим питання межі між незнаним і неможливим. Психіатр Остафов, якого професор запросив до студента Гайдученка, поставив персонажеві суперечливий діагноз: «Великий фантазер, а втім, чорт його знає!» (2011, с. 695). Видатні учені й винахідники часто здавалися своїм сучасникам божевільними чи мрійниками, хоч іноді приходили до негативних результатів у процесі наукових пошуків. Очевидно, саме тому наприкінці роману «Автор» співчуває своєму персонажеві й демонструє глибоке розуміння порушеної проблеми: «Хай благословенні будуть помилки шукачів і винахідників, — вони застережливі маяки на шляху до істини!» (2011, с. 777).

Інтелігент-повстанець. Якщо Артем Гайдученко співпрацює з більшовицькою владою і мріє про те, щоб його винахід прислужився новій ідеології, то його рідний брат Петро перебуває на протилежних позиціях. У мирний час він працював учителем, у Першу світову війну був мобілізований, а в революційний період став «отаманом Хворостом», що разом зі своєю ватагою відстоював ідеї самостійної української держави. Турбулентна епоха не дала йому змоги повернутись до інтелектуальної праці: він обирає шлях непримиренної збройної боротьби, втрачаючи інтерес до мирного життя. Не сприймаючи нової влади, отаман Хворост «нищить радянських робітників» (2011, с. 655), часто сам опиняється перед загрозою

смерті, але не зупиняється ні перед чим задля досягнення мети. Навіть наукові розробки брата Артема він розглядає як засіб для «боротьби з московською наволоччю» (2011, с. 736).

Протистояння братів, які під час революції опинились у ворожих таборах (Артем — комуніст, Петро — націоналіст), у романі «Чорний Ангел» зображене і як характерна для відповідної історичної епохи трагедія, і як ситуація, що відсилає до архетипної моделі братів-антагоністів, зокрема Каїна й Авеля. До такої інтерпретації підводить сам автор, удаючись до символічних порівнянь: «Спереду ватаги суворий, як Каїн, їхав Петро Гайдученко і в безсилій злості тиснув острогами боки коневі. Він не може послати на тортури зрадника України. <...> Він уже нічого не може йому заподіяти!» (2011, с. 763). Показово, що роль Каїна О. Слісаренко відводить Петрові, хоча агроном-винахідник при зустрічі з братом теж не налаштований на діалог: Артем Гайдученко відчуває «хвилю обурення й огиди до цієї людини, що звалася його братом», називає Петра «бандитською мордою» і навіть «звіром» (2011, с. 734–735).

Негативні конотації в зображенні Петра Гайдученка можна пояснити симпатією О. Слісаренка до комуністичної ідеології, однак автор «націоналістичні міркування віддає бандиту Хворосту» (Бернадська, 2004, с. 105), бо національна ідея «на той час не могла бути втілена в образі позитивного героя» (Шкоріна, 2013, с. 126). «Автор», як наративна інстанція роману, коментуючи долю Гайдученка-Хвороста (збройну боротьбу і смерть від руки Чмиря-«трудівника»), називає його «чортополохом», що виріс на родючому ґрунті, й акцентує на різних чинниках, що могли супроводжувати вибір персонажем власного шляху: «Невідомо про нього, чи був він обдурений, чи сам обдурював» (2011, с. 778). Водночас В. Музика слушно звернув увагу, що письменник не просто жує, як і чому сформувалась непримиренність між братами: попри те, що назва твору відсилає до однієї з іпостасей Петра Гайдученка, цей персонаж «залишається, так би мовити, на периферії сюжету» (2011, с. 847). Найімовірніше, автора цікавлять не так причини відхилення персонажа від «правильного» ідеологічного курсу, як одна з репрезентацій «загубленої» у вирі історичних потрясінь «української людини».

Про певні симпатії автора до Гайдученка-Хвороста свідчить, зокрема, його портретна характеристика. Петро Гайдученко стояв «перед згорбленим Артемом стрункий, як тополя, і міцний, як скеля» (2011, с. 735). Хоча в постаті отамана було щось «свавільне й дике» (2011, с. 661), його смагляве обличчя, енергійна хода, висока постать і «чорні крила» кавказької бурки уподібнювали персонажа до «усучасненого архангела, що змінив свого архаїчного вогняного меча на машинну зброю» (2011, с. 734). Власне, сама назва роману О. Слісаренка — «Чорний Ангел» —

демонструє неоднозначність і навіть подвійність образу Гайдученка-Хвороста. Як зазначала Л. Кулакевич, «маючи шляхетну мету — українську самостійність, — Петро прагне досягти її через руйнування і смерть» (2020, с. 161). Асоціація з ангелом виявляє потяг Петра Гайдученка до світлого і божественного, однак схильність персонажа до злобних помислів уводить його в полон темряви, перетворюючи на напівдемонічну постать.

Інтелектуал-самітник. Абстрагуватись від усіх суспільно-політичних процесів намагається Тома Карлюга, якого місцеві селяни вважають мудрецем і пророком. Його завжди бачили за роботою, а найбільшу повагу персонаж викликав тим, що «багато знав і все відав» (2011, с. 606). Тома Карлюга нагадував людям святого пустельника, до нього ходили по пораду, і від «коротких скупих слів» мудреця «прояснювалися житечні обрії, затуманені буденною каламуттю» (2011, с. 606).

У вирі історичних катаклізмів Карлюга не став прихильником жодної ідеології. Нащадок славного гетьманського роду, персонаж, зрештою, був приречений побачити, як не лише маєтки і титули, а й цінності та істини, у які вірив ще з дитинства, перетворились на ілюзію. Минуле почало здаватись блакитним сном, а життя — розбурханою стихією, від якої немає порятунку. Перед персонажем постала «вся марність і порожнеча боротьби й життя, в якому йому не було чого робити» (2011, с. 665). Саме тому в Карлюги виникло бажання втікати і цю втечу обґрунтувати як нову систему життя.

Артем Гайдученко дорікає персонажеві за скепсис і «анархію мислення», називає анархістом, байдужим і до комунізму, і до монархізму: «Ви втратили маяки і не можете пристати ні до якого берега. Усі береги для вас однаково ворожі й чужі» (2011, с. 644). Водночас Тома Карлюга — це не просто загублена поміж різними ідеологіями людина. Це філософ, який не бачить сенсу відстоювати якісь переконання, якщо вони насправді нікого не цікавлять: (пост)революційна епоха вимагає «пристати до якогось берега», а окрема думка, навіть мудреця, не надто толерується. Е. Саїд згадував про те, що «інтелектуал завжди перебуває поміж самотністю та пристосуванням» (1994, р. 22), а З. Бауман проникливо зауважив, що враження неприсутності інтелектуалів у публічному просторі є наслідком не лише «мовчання інтелектуалів», а й недостатнього суспільного зацікавлення щодо їхньої позиції: «Інтелектуали не говорять менше, їх просто менше слухають» (1992, с. 13).

Прагнучи усамітнення, Тома Карлюга облаштував собі кімнатку в колишньому панському маєтку, у хащах далеко від людей, однак його спокій було порушено заснуванням комуни. Карлюга сподівався втекти від зовнішнього світу, але тепер йому доведеться шукати ще глухіший закуток, щоб урятувати свою самотність —

«самотність стомленої життям людини, ту цілющу самотність, що притамовує болі» (2011, с. 628). Усамітнення уможливило єдину радість, яку він знаходить у теперішньому житті — віддаватися сповна власним думкам, перетворюватись на «щасливого шукача істини» (2011, с. 611).

Тома Карлюга вірив, що немає таких таємниць на небі чи землі, які б не могли відкритись його допитливому розуму, і, довбаючи ночви, персонаж вдається до рефлексій про власну ідентичність і буття людини у світі. Думки Томи «вирували й виходили з берегів», іноді перетворюючись на «каламутні води», що руйнували «греблі його філософської системи» (2011, с. 630). Намагаючись переосмислити власні вчинки, Карлюга підіймається «білою байдужою птицею над життям», відокремлюється від того другого Томи, що «носить брудну білизну та драну шинель» (2011, с. 727), і розглядає себе самого, «як комашинку у чарівне побільшувальне скло» (2011, с. 613) з усією суворістю дослідника.

Замислюючись над питаннями, що тривожать людство споконвіків, Тома Карлюга не бачить сенсу в тому, щоб «балансувати над прірвою і сперечатися з хаосом» (2011, с. 608). Персонаж усвідомлює, що абстрагуватись від безглуздої метушні життя насправді нелегко, адже «брудні хвилі стихій» (2011, с. 620) знаходять дорогу навіть до найглухіших закутків. Мудрець-самітник може переконувати себе, що йому вдалося втратити інтерес до людей і світу, однак він не лише викрадає з цікавості скриньку з нотатками Артема Гайдученка, а й підкоряється «найпотужнішій вітальній силі, Еросу» (Агеєва, 2011, с. 27). Спершу Карлюга всупереч власній волі думає про Марту, стежить за нею, а згодом так закохується в дівчину, що зрада обраниці стає вирішальним поштовхом до самогубства персонажа.

«Пустельник і філософ» (2011, с. 663, 709), Тома Карлюга прагнув відмежуватись від стихій життя, однак ці стихії існують у ньому, як і в кожній живій людині, навіть якщо їх сприймати як «іншого, який шокує мене» (Кристева, 2004, с. 248). Водночас цей «інший» не давав нікому змоги збагнути «Я» Карлюги: Чмир вважає його підозрілою особою, Артем Гайдученко сумнівається, чи це «колишній інтелігент чи просто волоцюга» (2011, с. 621), а самому Томі ввижається Марта, що ставить питання, на які він не знає відповіді: «Хто ти еси, пустельнику? Чи ти мудрець, що не стерпів глупоти людства, чи дурень, що заплутався в мудрому житті?» (2011, с. 674). Для літературознавців радянського періоду відповідь на це питання була очевидною: філософія Карлюги «виявляється наскрізь фальшивою, облудною, а сам проповідник її безпорадним і нікчемним» перед викликами революційних подій і нової доби (Голубєва, 1967, с. 84). Зрештою, сам «Автор» у романі називає поведінку Карлюги «облудним маяком», що показує шлях «не вперед, а назад» (2011, с. 777). Водночас, як зазначала

Ірина Констанкевич, «є всі підстави говорити про стратегію передачі негативному персонажеві з ворожого ніби політичного табору думок, які видаються <...> близькими до авторських» (2014, с. 208). Карлюга репрезентує тип інтелектуала, що не відчув у собі сили для боротьби, зокрема збройної, однак не зміг також прийняти нову (радянську) ідеологію завдяки проникливому усвідомленню її суті. Він обирає шлях самозаглиблення і втечі від світу, але втекти від життя можна лише через смерть.

Людина в пошуках орієнтирів. Якщо Артем Гайдученко, Петро Гайдученко-Хворост і Тома Карлюга представляють інтелігентів, що перебувають на протилежних ідеологічних позиціях і обирають різні життєві шляхи в умовах історичних потрясінь, то Марта асоціюється з людиною (народом), що потребує провідників у пошуках «берега», до якого можна пристати посеред розбурханої стихії (пост)революційної епохи. Як зазначав М. Шлемкевич, замислюючись над «вічною боротьбою української душі з ангелом сумнівів» (1954, с. 9), «світоглядіві проблеми — це не проблеми мас. <...> Маса оглядаються на свою провідну верству» (1954, с. 13).

Марту в романі «Чорний Ангел» люди сприймають як дивачку, однак Тома Карлюга усвідомлює, що в дівчині прихована якась загадка і навіть трагедія. Марта нагадує «приборкану птицю, що їй допіру підрізали крила» (2011, с. 604); вона намагається розказати Карлюзі якусь історію, однак недоговорює, щоразу втікає від нього і від самої себе: «Та хіба легко розповісти про те, як людина стає на перехресті життєвих доріг, не знаючи, куди їй іти?» (2011, с. 715).

Потрапивши під опіку Артема Гайдученка, Марта на початку революції тісно співпрацювала з більшовиками, а згодом — із радянською владою. Поява нареченого Петра, якого вважала загиблим, змінює її поведінку. Під впливом «отамана Хвороста» Марта підтримує зв'язок із повстанцями і мріє про свого Чорного Ангела, якого їй колись напроорокувала ворожка і якого вона ідентифікує з колишнім нареченим. Хоча дівчина готова до активних і ризикованих дій (у співпраці і з більшовиками, і з повстанцями), вона не має власної чіткої позиції. Блукаючи лісовими стежками в холодну осінню пору, Марта втрачає орієнтири й замислюється над непевністю свого життєвого шляху: «Поворот може бути й до комуні, аби там був Петро. <...> А коли Петра не буде, тоді куди?» (2011, с. 753). Щоправда, Петро Гайдученко-Хворост уже не поділяє мрій дівчини про щасливе сімейне життя. Марта для нього — лише засіб здобути інформацію про винахід Артема Гайдученка. Коли Чмир убив Петра, Марта не лише одужує фізично після пропасниці, а й «увиходить у якийсь новий світ, такий теплий і привітний» (2011, с. 776), а згодом — виходить заміж, але не за «чорного» ангела, а за «червоного». Психічне «одужання» Марти Н. Зборовська слушно

інтерпретує в контексті «роздвоєння між традиційною людською любов'ю і "безбожною комуністичною любов'ю"»: «Замість Чорного ангела, що символізує одержимість коханням, з'являється Червоний ангел, що символізує одержимість комуною» (2006, с. 314–315).

Такий «оптимістичний» фінал насправді є доволі штучним. Сам «Автор», співчуваючи Мартиній долі, наголошує, що «бачив тисячі таких, як вона, ошуканих і кинутих при битій історичній дорозі» (2011, с. 777). Тома Карлюга апелював до «голосу мудрості», згідно з яким «зів'ялі душі не розцвітають знову...» (2011, с. 676), а Марта в дискусії з Томою пов'язує своє «сонце» і «світло» саме з Чорним Ангелом. Хоча згодом, сподіваючись щастя з Мартою, Карлюга готовий переглянути своє розуміння процесів у світобудові: «...вір: зів'ялі душі розквітнуть знов у промінні весняного сонця...» (2011, с. 692). Та відродження «зів'ялих квітів» при «битій історичній дорозі» здається дещо утопічним. Попри зміну власної філософії Карлюга так і не зміг знайти себе в цьому світі: реалії життя, у яке персонаж уже готовий був повірити, змусили його вдатись до останнього і безповоротного шляху втечі — самогубства. Ситуацію, у якій опинилась Марта, відображає символічний сон героїні: за травами і квітами під сонячним небом «чорніє жажлива прірва» (2011, с. 738). Цю амбівалентність пейзажу можна пояснити появою вершника в кавказькій бурці з чорними крилами, однак, як переконує Тома Карлюга, насправді це стихія життя.

Символіка образів і філософські рефлексії.

Стихія життя в романі «Чорний Ангел» передана через символістську поетику й архетипні образи. За спостереженням І. Шкоріної, через образи прірви та основних природних стихій у творі розкривається «одвічний мотив хаосу», що асоціюється, зокрема, з революційними подіями (2013, с. 123). Пейзажі не лише створюють атмосферу подій, а й іноді відтворюють їхню глибинну суть. У романі переважають осінні картини, у яких «дороги обернулися на багністі ріки», а крізь п'ятому ледве «пробивалося світло холодного сонця» (2011, с. 701, 753). Коли Артем Гайдученко безперспективно працює над винаходом, у кінських кізяках на дорозі, «немов провадячи наукові досліди, поважно длубалися горобці» (2011, с. 595).

Здебільшого символіка образів роману вкорінена в міфологічній свідомості персонажів. Відчуваючи, як стихія життя нагадує про себе через природні бажання й інстинкти, Тома Карлюга згадує історію про пустельника, який боровся в лісі з власними пристрастями, а бог зеленого чатовиння змушував аскета бачити в дереві тіло жінки, демонструючи нездоланність сили природи. Віра в потойбічне спонукає шукати у звичайних людях чи подіях відгомін вічності та вищої справедливості. Вибухи, які влаштував Артем Гайдученко, селяни сприйняли як дії «чортячої

артилерії», а саму пожежу — як «кару божу» і втручання «сил небесних, що не стерпіли комуни» (2011, с. 581–582).

Як би прихильники більшовицької ідеології не переконували, що такі вірування — лише пережитки минулого, селяни впевнені в існуванні невидимого світу, якого людський розум не здатний пояснити. Сивобородий скалічений чоловік, що зголосився до комуни пасти череду, бо не мав іншого пристановища, нагадував місцевим пророка чи навіть «Миколу, мирлікійського чудотворця, що зійшов з неба справити грішників комунарів на путі праведні...» (2011, с. 585) Коли ж цей «пророк» перебував у молитві, дивне сяйво мерехтіло коло його голови, і селянам іноді взагалі здавалося, що чередником був сам Ісус Христос, а засновник комуни Артем Гайдученко поставав у їхній уяві як утілення диявола, якого врешті-решт спопелила Господня сила.

Присутність вищих сил відчуває навіть Марта, попри колишню співпрацю з більшовиками. Слова ворожки про Чорного Ангела дівчина сприймає як правдиве, але незрозуміле провіщення власної долі: «Буде, каже, той Ангел Чорний ходити по твоїх стежках і сіятиме щастя, та тільки колюче й гірке щастя, що солодше за всяке інше... Хто раз покуштує його, той не захоче іншого...» (2011, с. 616). У лісовій сторожці голос Петра звучав для непритомної Марти, як «трубний глас архангела» (2011, с. 770), від якого вібрували земля і повітря. На поліфонічність образу Чорного Ангела в романі вже звертала увагу Н. Бернадська: це «і незбагнено підсвідомі пута кохання, <...> і відвічна сутічка добра і зла, їх протистояння і двобій» (2004, с. 102). Зрештою, це боротьба між світлом і темрявою у внутрішньому світі самої людини. На переконання діда з лісової сторожки, який спостерігає за маренням Марти, «чорний ангел — то сам диявол, що хоче забрати грішну душу, та на захист тієї душі постають світлі сили небес, і точиться між ними страшна боротьба...» (2011, с. 770).

Багатозначним є також образ Велетня в романі. Артем Гайдученко вважає себе дитиною могутнього Велетня, якого асоціює зі сліпою «безликою масою». Персонаж щиро вірить у власний винахід і мріє, що зможе виконати свою місію — стати очима Велетня й повести його за собою. Для Артема Гайдученка сліпий Велетень — це знесилений народ, який забув про сонце і якому треба «зірвати полуду з очей і тягар з грудей» (2011, с. 656). Одна з проблем (псевдо)винахідника в тому, що свої переконання щодо потенційних шляхів Велетня він вважає єдино правильними. Водночас навіть дружина Гайдученка усвідомлює, що Велетень може обрати собі іншого провідника: «Цікаво, Хворост цей якому Велетневі сином доводиться?» (2011, с. 655). Тома Карлюга пропонує набагато глибше розуміння цього образу. Спершу мудрець-самітник припускає, що за Велетнем приховане все людство, але

згодом усвідомлює: «Не людство, звичайно, а дух життя, метушлива субстанція, що живе однаково і в людині, і в самій природі...» (2011, с. 724). Так «Велетень» вписується у філософію персонажа про стихію життя.

Філософські рефлексії в романі «Чорний Ангел» пов'язані насамперед із образом Томи Карлюги. Персонаж порушує цілу низку проблем, але наскрізною є «ідея пошуку сенсу життя», що реалізується «на багатьох рівнях і в різних варіантах» (Хавкіна, 2005, с. 62). Підіймаючись у своїх думках над буденністю, Карлюга замислюється над мізерністю землі. Життя він розглядає як «величезний театральний кін» (2011, с. 607), у якому люди грають свої ролі, хоч до кінця їх не знають. Відмежувавшись від метушливого світу, Карлюга перетворюється на глядача в цьому театрі, однак люди, що приходять до мудреця-самітника по пораду, змушують його почуватися суфлером, навіть якщо він сам не впевнений у підказках, які пропонує мимовільним «акторам». Тома Карлюга сумнівається в спроможності розгадати таємниці буття: «усе навколо — стихія незнана й таємнича», а «знання людське тоненькою плівкою обволікає все живе, і його легко проколоти голкою скепсису» (2011, с. 607–608). Обмеженість людського знання не дає змоги бути переможцем серед стихії життя. Люди прагнуть пізнати світ, однак їхні знання нагадують сталеву лину, перекинуту через прірву: найменше порушення рівноваги — і навіть геніальні «акробати» зриваються в безодню (2011, с. 607).

Роздуми Томи Карлюги торкаються не лише фундаментальних проблем людського існування, а й глобальних суспільно-політичних процесів. У дискусії з Артемом Гайдученком мудрець-самітник наводить переконливі аргументи про недосконалість марксистської ідеології, як і будь-якої іншої. Він доводить, що марксизм не є наукою, яка ґрунтується на позитивному знанні, а виявляється «релігією», проти якої так виступають комуністи, адже висуває свої догми і прагне підпорядкувати собі суспільство (2011, с. 636–638). Пролетаріат нібито прагне повести народ до «комуністичного раю», однак Карлюга впевнений, що безкласове суспільство неможливе через людську природу: «Невже ви думаєте, що пролетаріат, дійшовши влади, не захоче в своїх людських слабостях використати її? <...> Невже він такий святий, <...> що стане по-братерському ділити всі добра?» (2011, с. 639). Артем Гайдученко змушений визнати, що егоїзм притаманний людині незалежно від класової належності, однак щиро вірить, що пролетаріат, як найбільш пригноблений клас, зможе дійти до своєї мети.

Заглиблюючись в історію, Тома Карлюга констатує ще одну важливу проблему: створені для одних епох, ідеології модифікувались в інших так, що були б вражені навіть їхні творці. Перші християни не підозрювали, що згодом у їхній вірі шукатимуть «виправдання тортур, інквізиції,

в'язниць і каторг» (2011, с. 642). Комуністи переконують, що марксизм прагне рівності та братерства, однак «ідеологія, що для підтримки її треба будувати в'язниці, утинати голови, <...> не може бути далі ідеологією революційною!» (2011, с. 642). Персонажі-комуністи можуть переконувати, що тимчасовий примус у вигляді в'язниць і розстрілів необхідний, щоб «очистити місце» для нового життя (2011, с. 647), однак, як зазначає Д. Донцов, «революція має іти не під прапором “кращого життя”, “щастя всіх”, чи “миру” і “благоденства”, а під знаком свободи — свободної людини в вільній нації» (1990, с. 52).

Отож у романі «Чорний Ангел» О. Слісаренко виявляє кризу ідентичності, яку переживає людина, опинившись на роздоріжжі поміж різними ідеологіями в (пост)революційну епоху. Акцентуючи на трагічності персонажів, що внаслідок зміни цінностей утрачають орієнтири, й наділяючи окремих героїв рисами своєї біографії, автор демонструє амбівалентність власної позиції, зокрема через уведення в текст «автора» як наративної інстанції. Важливою в романі є репрезентація трьох типів інтелектуала. Ідеться насамперед про вченого-винахідника, який, одержимий мрією про епохальне відкриття, відсторонюється від людей задля проведення наукових дослідів. Водночас персонаж співпрацює з новою владою, сподіваючись зробити свій внесок у побудову комуністичного «раю». Фіаско винахідника зумовлене тим, що персонаж виявився псевдоінтелектуалом, який не зміг усвідомити обмеженість людських знань та можливостей і якого більше цікавила слава, а не науковий пошук. Другий тип — інтелігент, який покинув учителювання задля участі в збройній боротьбі за українську державність і втратив інтерес до мирного життя. Третій тип інтелектуала — мудрець-самітник, що, переживши кризу цінностей на зламі епох, обирає усамітнення та самозаглиблення. Насамперед із ним пов'язана наявність у романі О. Слісаренка символічних образів і філософських рефлексій із приводу суспільно-історичних процесів та фундаментальних проблем людського існування.

Ідентичність інтелектуала та його пошуки власного шляху серед історичних катаклізмів — питання, актуальні не лише для роману О. Слісаренка «Чорний Ангел», а й для багатьох творів української літератури ХХ століття, однак вивчення такого контексту є вже перспективою для наступних досліджень.

Покликання

- Агеева, В. (1990). *Олекса Слісаренко: До 100-річчя від дня народження*. Товариство «Знання» Української РСР.
- Агеева, В. (2011). Колекціонер промовистих дрібниць, або Пригоди української авантюрної прози. У О. Слісаренко, *Вибрані твори* (с. 5–34). Смолоскип.
- Бернадська, Н. (2004). *Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція*. Академвидав.
- Васьків, М. (2007). *Український роман 1920-х — початку 1930-х років: генерика й архітектоніка*. ПП Буйницький О. А.

- Голубева, З. (1967). *Український радянський роман 20-х років*. Видавництво Харківського університету.
- Донцов, Д. (1990). *За яку революцію?*
- Донцов, Д. (1991). Роздвоєні душі. У Д. Донцов, *Дві літератури нашої доби* (с. 69–92). Просвіта.
- Жигун, С. (2015). Образ ученого у творах В. Підмогильного та О. Слісаренка у контексті роздумів про неореалізм. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія: Філологічні науки, 5, 156–163. <https://philology.bdrp.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/20-4.pdf>
- Зборовська, Н. (2006). *Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури*. Академвидав.
- Зеров, М. (1990). Два прозаїки. У М. Зеров, *Твори у 2 т. Т. 2* (с. 516–526). Дніпро.
- Ільницький, О. (2003). *Український футуризм (1914–1930)* (Р. Тхорук, пер.). Літопис.
- Кавун, Л. (2006). Дискурс фаустівської людини у романі Олекси Слісаренка «Чорний Ангел». *Літературознавство. Фольклор. Культурологія: наукові записки кафедри української літератури та компаративістики*, 5, 24–33. Брама.
- Констанкевич, І. (2014). *Українська проза першої половини ХХ століття: автобіографічний дискурс*. Вежа-Друк.
- Кристева, Ю. (2004). *Самі собі чужі* (З. Борисюк, пер.). Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- Кулакевич, Л. (2020). Міграція фаустівського дискурсу: роман О. Слісаренка «Чорний Ангел». *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 31(70), 1(3), 157–162. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.1-3/28>
- Лаврісюк, Ю. (2008). *Дискурс неореалістичної прози Олекси Слісаренка (жанрово-стильові модифікації)* [Автореферат дисертації кандидата філологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Мовчан, Р. (2008). *Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі*. Видавничий дім «Стилос».
- Музика, В. (2011). Олекса Слісаренко. У О. Слісаренко, *Вибрані твори* (с. 815–851). Смолоскип.
- Рікер, П. (2002). *Сам як інший* (В. Андрушко, О. Сирцова, пер.). 2-ге вид. Дух і Літера.
- Сеник, Л. (2002). *Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності*. Науково-видавниче товариство «Академічний експрес».
- Слісаренко, О. (2011). *Вибрані твори*. Смолоскип.
- Хавкіна, І. (2005). Проблемна парадигма роману О. Слісаренка «Чорний Ангел»: напрямки й доміанти. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*, 9, 62–65. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
- Шкандрій, М. (2004). *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби* (П. Тарашук, пер.). Факт.
- Шкоріна, І. (2013). Інтертекстуальність і символізація як засадничі компоненти поетики роману О. Слісаренка «Чорний Ангел». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*, 1078(68), 123–128. <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/12761>
- Шлемкевич, М. (1954). *Загублена українська людина*.
- Bauman, Z. (1992). *Miłość wbrew przeciwnościom. Intelktualiści a państwo. Teksty drugie*, 4(16), 7–19.
- Milosz, Cz. (1955). *The Captive Mind* (J. Zielonko, trans.). Vintage Books.
- Said, E. W. (1994). *Representations of the Intellectual*. Vintage Books. A Division of Random House, Inc.

References (translated and transliterated)

- Aheieva, V. (1990). *Oleksa Slisarenko: Do 100-ričchia vid dnia narodzhennia* [Oleksa Slisarenko: to the 100th anniversary of his birth]. *Tovarystvo "Znannia" Ukrainskoi RSR*.
- Aheieva, V. (2011). *Kolektsioner promovystykh dribnyts, abo Pryhody ukrainskoi avantiurnoi prozy* [The collector of eloquent trifles, or The Adventures of Ukrainian adventurous fiction]. In O. Slisarenko, *Vybrani tvory* (pp. 5–34). Smoloskyp.
- Bauman, Z. (1992). *Miłość wbrew przeciwnościom. Intelktualiści a państwo. Teksty drugie*, 4(16), 7–19.
- Bernadska, N. (2004). *Ukrainskyi roman: teoretychni problemy i zhanrova evolutsiia* [The Ukrainian novel: theoretical problems and genre evolution]. Akademyvydav.
- Dontsov, D. (1990). *Za yaku revoliutsiiu?* [For what revolution?].

- Dontsov, D. (1991). Rozdvoieni dushi [Split souls]. In D. Dontsov, *Dvi literaturny nashoi doby* (pp. 69–92). Prosvita.
- Holubieva, Z. (1967). *Ukrainskyi rianskyi roman 20-kh rokiv* [The Ukrainian Soviet novel of the 1920s]. Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu.
- Ilnytskyi, O. (2003). *Ukrainskyi futurizm (1914–1930)* [Ukrainian futurism (1914–1930)] (R. Tkhoruk, trans.). Litopys.
- Kavun, L. (2006). Dyskurs faustivskoi liudyny u romani Oleksy Slisarenka “Chornyi Anhel” [The discourse of Faustian person in the novel “The Black Angel” by Oleksa Slisarenko]. *Literaturoznavstvo. Folklor. Kulturolohiia: naukovy zapysky kafedry ukrainskoi literatury ta komparativistyky*, 5, 24–33. Brama.
- Khavkina, I. (2005). Problemna paradyhma romanu O. Slisarenka “Chornyi Anhel”: napriamky y dominanty [The problematic paradigm of the novel “The Black Angel” by O. Slisarenko: trends and dominants]. *Literaturoznavchi obrii. Pratsi molodykh uchenykh*, 9, 62–65. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy.
- Konstankevych, I. (2014). *Ukrainska proza pershoi polovyny XX stolittia: avtobiohrafichnyi dyskurs* [Ukrainian fiction of the first half of the 20th century: autobiographical discourse]. Vezha-Druk.
- Krysteva, Yu. (2004). *Sami sobi chuzhi* [Strangers to ourselves] (Z. Borysiuk, trans.). Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”.
- Kulakevych, L. (2020). Mhratsiia faustivskoho dyskursu: roman O. Slisarenka “Chornyi Anhel” [The migration of Faustian discourse: the novel “The Black Angel” by Oleksa Slisarenko]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*, 31(70), 1(3), 157–162. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.1-3/28>
- Lavrasiuk, Yu. (2008). *Dyskurs neorealistychnoi prozy Oleksy Slisarenka (zhanrovo-stylovi modyfikatsii)* [The discourse of neorealistic fiction of Oleksa Slisarenko (genre and style modifications)] [The Abstract of Phd Thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv].
- Milosz, Cz. (1955). *The Captive Mind* (J. Zielonko, trans.). Vintage Books.
- Movchan, R. (2008). *Ukrainskyi modernizm 1920-kh: portret v istorychnomu interieri* [Ukrainian modernism of the 1920s: the portrait in the historical interior]. Vydavnychiy dim “Stylos”.
- Muzyka, V. (2011). Oleksa Slisarenko [Oleksa Slisarenko]. In O. Slisarenko. *Vybrani tvory* (pp. 815–851). Smoloscyp.
- Riker, P. (2002). *Sam yak inshyi* [Oneself as another] (V. Andrushko, O. Syrtsova, trans.). 2nd ed. Dukh i Litera.
- Said, E. W. (1994). *Representations of the Intellectual*. Vintage Books. A Division of Random House, Inc.
- Senyk, L. (2002). *Roman oporu. Ukrainskyi roman 20-kh rokiv: problema natsionalnoi identychnosti* [The novel of resistance. Ukrainian novel of the 1920s: the problem of national identity]. Naukovo-vydavnyche tovarystvo “Akademichnyi ekspres”.
- Shkandrii, M. (2004). *V obiiimakh imperii: Rosiiska i ukrainska literaturny novitnoi doby* [In the embrace of empire: Russian and Ukrainian literatures of the modern era] (P. Tarashchuk, trans.). Fakt.
- Shkorina, I. (2013). Intertekstualnist i symvolizatsiia yak zasadnychi komponenty poetyky romanu O. Slisarenka “Chornyi Anhel” [Intertextuality and symbolization as basic components of poetics in the novel “The Black Angel” by O. Slisarenko]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Seriia: Filolohiia*, 1078(68), 123–128. <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/12761>
- Shlemkevych, M. (1954). Zahublena ukrainska liudyna [The lost Ukrainian person].
- Slisarenko, O. (2011). *Vybrani tvory* [Selected works]. Smoloscyp.
- Vaskiv, M. (2007). *Ukrainskyi roman 1920-kh — pochatku 1930-kh rokiv: generyka y arkhitektonika* [The Ukrainian novel of the 1920s and early 1930s: generics and architectonics]. PE Buinytskyi O. A.
- Zborovska, N. (2006). *Kod ukrainskoi literatury: Proekt psykhoistorii novitnoi ukrainskoi literatury* [The code of Ukrainian literature: The project of psychohistory of modern Ukrainian literature]. Akademyvydav.
- Zerov, M. (1990). Dva prozaiky [Two novelists]. In M. Zerov, *Tvory in 2 vol. Vol. 2* (pp. 516–526). Dnipro.
- Zhyhun, S. (2015). Obraz uchenoho u tvorakh V. Pidmohylnoho ta O. Slisarenka u konteksti rozдумiv pro neorealizm [The image of a scholar in the works by O. Slisarenko and V. Pidmohylnyi in the context of reflections on neorealism]. *Naukovy zapysky Berdianskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Seriia: Filolohichni nauky*, 5, 156–163. <https://philologybdpu.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/20-4.pdf>

Maryana Hirnyak

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

HUMAN PERSON VS IDEOLOGY: REPRESENTATIONS OF THE INTELLECTUAL IN ‘THE BLACK ANGEL’ BY OLEKSA SLISARENKO

The subject of the study in this article is the artistic representations of the intellectual in O. Slisarenko’s novel *The Black Angel*. The purpose of the article is to identify the main types of intellectuals in the novel and to characterise their features. The theoretical and methodological frameworks for the research were provided by Edward Said’s, Zygmunt Bauman’s and Czeslaw Milosz’s works devoted to the identity of the intellectual and his mission in society, Paul Ricoeur’s and Julia Kristeva’s studies on the ambivalence of human identity, the concepts of “split souls” (Dmytro Dontsov) and “the lost Ukrainian person” (Mykola Shlemkevych) as well as papers on the peculiarities of Slisarenko’s fiction. The methods of literary hermeneutics, anthropology and semiotics are used in the paper. The novelty of the research lies in the interpretation of the characters from Slisarenko’s *The Black Angel* as the representatives of the different standpoints and value guides the educated people choose in the face of historical cataclysms.

The study shows that the intellectuals of the post-revolutionary era in the novel *The Black Angel* are experiencing an identity crisis and are trying to find the meaning of their own existence. The author represents the oddball inventor that collaborates with the communist authorities and dreams to make an invention, which would be able to change the life of mankind. Finally, the character obsessed with his own idea appears to be a pseudointellectual that ignores the laws of nature, does not realize the limitations of human capabilities and pursues his own fame rather than scientific truth. The novel also brings to fore other types of intellectuals, in particular, the educated man that devotes himself to the irreconcilable armed struggle for Ukrainian statehood, and the sage that opts for the path of escape from social confrontations and ideologies to solitude and self-absorption. The representation of intellectuals in *The Black Angel* is associated with references to the symbols, mythologism of thinking and philosophical reflections

about the imperfection of all ideologies, human nature and limited human knowledge, the element of life and its eternal mysteries. The attention to the problem of intellectual's identity at the turn of historical and cultural epochs makes Slisarenko related to other 20th-century writers that pondered over the issues of their own mission and human destiny.

Keywords: intellectual; ideology; identity; symbol; philosophical reflections.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2025